

СОЦІАЛЬНО-АКСІОЛОГІЧНИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНО-ПРАВОВА РЕТРОСПЕКТИВА

ШЕВЧЕНКО Анатолій Євгенович - доктор юридичних наук, професор, Державний податковий університет

ORCID: ID <https://orcid.org/0000-0003-2663-9892>

СТАРОСТЮК А.В. - кандидат юридичних наук, доцент, Державний податковий університет

ORCID: ID <https://orcid.org/0000-0002-9750-7961>

УДК 340.11

DOI 10.32782/EP.2023.2.26

У статті розглядаються питання соціально-аксіологічного статусу людини в Україні з позицій історично-правової ретроспективи. Наголошується, що пізнання правового статусу людини знаходиться в нерозривному взаємозв'язку з аксіологічним підходом праворозуміння.

Ключові слова: людина, право, аксіологічний підхід, рівність прав, соціальна цінність жінки.

Постановка проблеми

Процес розбудови України як демократичної та правової держави зумовлений багатьма чинниками, першочергове значення серед яких належить питанням аксіологічного та антропологічного характеру та їх відображення на рівні функціонування правового життя суспільства. Ефективний процес реалізації прав і свобод людини та громадянина неможливий без врахування ціннісної складової, звернення до проблем, які мають історичне коріння.

Рівень реалізації прав людини та діяльність держави щодо захисту прав людини – це показник втілення в життя фундаментальних правових цінностей, якісна характеристика процесу функціонування і розвитку правової системи суспільства, здійснення національної політики спрямованої на захист державного суверенітету, територіальної цілісності та національних інтересів України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика розуміння цінностей не є новою для сучасної науки. Питанням теоретичного осмислення ціннісної характеристики права та ролі людини щодо процесу його формування присвячені наукові праці таких учених, як В.С. Бігун, П.П. Гайденко, К.В. Горобець, В.В. Дудченко, А.А. Козловський, М.І. Козюбра, Н.М. Онщенко, П.М. Рабінович, В.М. Шаповал та ін. Водночас проблема соціально-аксіологічного статусу людини в Україні з позицій історично-правової ретроспективи потребує подальшої уваги зі сторони науковців.

Постановка завдання

Метою цього дослідження є з'ясування сутності соціально-аксіологічного статусу людини в Україні з врахуванням історично-правової ретроспективи та впливу на нього домінуючого підходу до праворозуміння.

Виклад основного матеріалу

Дослідження питань правового статусу людини в Україні нерозривно пов'язане з сутнісною характеристикою аксіологічного підходу щодо пізнання права, в основу якого покладено «визнання людини найвищою соціальною цінністю та визнання права цінністю, формою відображення і способом втілення людських цінностей. Застосування цього підходу дозволяє встановити, що закономірністю формування, прояву й розвитку ціннісних властивостей відношення

людини й права є розвиток і поступальне здійснення гуманістичної природи права. Одним із проявів такого здійснення є поступ як філософсько-правової та політико-правової думки, так і політико-правової практики у напрямі визнання та утвердження людини найвищою соціально-правовою цінністю»[1, с.4].

Підкреслюючи значущість аксіологічного підходу до пізнання права, ми одночасно визнаємо факт існування й інших поглядів та думок щодо праворозуміння, що обумовлено складністю самого права як явища соціальної дійсності. Однак варто зазначити, що тривалий час у юридичній науці домінувала думка щодо розуміння права як атрибута держави і, як наслідок - визнання важливості позитивістського типу праворозуміння, який на сьогодні звинувачують «у зневажливому ставленні до прав людини, які вона набуває за «велінням» держави. У цій тезі простежується ставлення до людини як до підкореного владою об'єкта, а не як до вільної особистості. Тобто завжди існували крайні форми легізму, які вважаються тоталітарним праворозумінням (прикладом є праворозуміння колишнього Радянського Союзу, особливо у 30-х роках минулого століття, а також фашистської Німеччини)»[2, с.175].

Державоцентристська спрямованість позитивістського типу право розуміння не могла не позначитися на соціально-правовому статусі людини. Людина «за концепціями юридичного позитивізму є не активним учасником процесу правотворення, а його об'єктом, міра поведінки якому нав'язується ззовні. Звідси право розглядається лише як зовнішній регулятор суспільних відносин. Людині ж, по суті, відводиться роль спостерігача за правотворчими процесами та виконавця встановлених державою норм. Такий підхід до відносин права і людини принижує людську гідність, перетворює людину, у кращому разі, на «суб'єкта права», тобто учасника правовідносин, які знову-таки виникають на основі встановлених державою норм, є їхнім наслідком»[3, с.46].

Державоцентристська спрямованість розуміння та розвитку права створювала підґрунтя для розуміння правового статусу людини з позицій класового підходу, що

знайшло своє відображення як в Конституції УСРР 1919 року, так і у Конституції УСРР 1929 року. І лише Конституція УРСР 1937 року формально скасувала зазначений підхід щодо прав особи, а в розділі «Основні права й обов'язки громадян» усі громадяни наділялись широким переліком громадянських, політичних, соціальних, економічних і культурних прав незалежно від соціального походження. Однак фактично масштабні обмеження прав людини за класовою ознакою тривали [4].

Релізація положень класової доктрини у сфері правового статусу людини підсилювалась діяльністю радянського карального апарату та радянських органів державної безпеки, які були наділені партійно-державним керівництвом правом застосування до осіб позасудових репресій, що в подальшому призвело до створення розгалуженої системи позасудових неконституційних органів, а саме: Особливої комісії з адміністративної висилки при НКВС УСРР (1922-1924 рр.), Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР (1924-1934 рр.), Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР (1929-1934 рр.), трійки при місцевих органах ДПУ УСРР для проведення примусової колективізації та виселення українського селянства, трійки та особливі трійки при місцевих управліннях НКВС УРСР (1935-1938 рр.) [5].

Масове порушення фундаментальних прав людини, нехтування її правами та свободами сприяло формуванню ментальних особливостей, які були притаманні радянській людині та радянському суспільству в цілому, а домінування інтересів суспільства над інтересами особистості породжувало втрату віри в соціальну справедливість серед переважної більшості громадян.

Цілеспрямована державна політика щодо прищеплення комуністичних цінностей не могла не відобразитися і на формуванні характерних рис жителів УРСР, серед яких можна виокремити наступні: «майже повна відсутність усвідомлення себе суб'єктом історії, господарем власної долі; політичний нігілізм; меншовартість; конформізм; маргінальність; байдуже ставлення до своїх громадсько-політичних прав; амбівалентність (розщеплення особистості,

двоїстість); безапеляційний послух владі і начальству; життя за принципами «моя хата скраю...», «тихіше їдеш - далі будеш» і т. п.; патерналізм; скептично-недовірливе ставлення до авторитетів і лідерів; низький рівень політичної культури, політична обмеженість. Значній частині населення були властиві соціальна апатія, пасивність, пристосуванство, ставлення до політичних дій як до формальних ритуалів, правовий нігілізм» [6, с.12].

Значущим, на нашу думку, є дослідження проявів радянської ідентичності на Півдні України (Запорізька, Миколаївська, Херсонська та Одеська області), яке здійснила Т. Молдавська. Відтворена нею система цінностей «радянської людини» включала: оцінку радянського ладу як порядку, дисциплін, «сильної руки»; прийняття політичного терору як даності, без якої не може існувати країна; різкі негативні оцінки демократії та свободи слова; негативне ставлення до актуалізації тем Голодоморів, Другої світової війни, репресій; виправдання існування блату, кар'єризму, бюрократизації; чіткі патерналістські очікування від держави та керівництва [7].

Державоцентристська спрямованість розвитку права та ментальні особливості, які були притаманні радянській людині негативно позначилися на всіх різновидах правового статусу. Особливу увагу в межах нашого дослідження варто звернути на правовий статус радянської жінки, соціальна цінність якої полягала в необхідності поєднання виконання трудових обов'язків з функцією материнства, спрямованістю на забезпечення зростання кількості населення країни.

Однак, як свідчить сімейне законодавство СРСР, правовий статус жінки не відображав дбайливого ставлення держави до цієї категорії осіб. Так, наприклад, відпустка у зв'язку з вагітністю складала лише 56 днів до пологів і 56 днів після, що було пов'язано з необхідністю використовувати виробничу працю жінки на рівні з чоловіками. Лише в 1980-х роках відпустка по догляду за дитиною була збільшена до моменту досягнення нею півтора року, але без збереження заробітної плати.

Таким чином, прагнучи забезпечити зростання кількості населення, радянська держава одночасно посилювала свою роботу в забезпеченні повної зайнятості жінок на виробництві. За таких умов не залишалося часу для відновлення фізичних сил та належного догляду і виховання дітей. Окрім того, надаючи пріоритет лише сім'ї, жінка зазнавала осуду з боку держави і суспільства.

Не вдаючись до детального аналізу правового статусу радянської жінки, що має бути предметом окремого наукового дослідження, можна відразу помітити перевагу в ньому обов'язків і відповідальності над правами та свободами.

Вважаємо, що нехтування цінністю самої людини та її правами, розбіжності між реальним правовим станом особи з декларованим має більш глибоке історичне коріння. Так, наприклад, Б.О. Кістяківський зазначав, що «якщо судити про правовий стан особи руських підданих за змістом цих статей (мова йшла про реальний стан правореалізації нововведених прав особи в Росії у 1906 р., передбачених розділом «О правах и обязанностях российских подданных», введеного в Основні закони 23 квітня 1906 року), то треба було б визнати, що в Росії правова особа кожної людини дійсно поважається та цінується. Але хто з нас не знає, що ці даровані Мініфестом 17 жовтня руським підданим права, до цих пір не перетворилися в життєву дійсність, а закони, які обіцяні для точнішого їх визначення і захисту, поки що не видані» [8, с.379].

У сучасних умовах, продовжуючи здійснювати імперську політику Російська Федерація демонструє нехтувальне ставлення до прав і свобод як власних громадян, так і громадян інших країн, стверджуючи існування не сили права, а права сили. Підтвердження цьому є повномасштабне вторгнення Росії на територію України, яке відбулося 24 лютого 2022 року, надавши проблем захисту прав та свобод людини і громадянина надзвичайної гостроти.

Заперечення цінності людини та її життя, сприйняття права як веління публічної влади, у якому відображена воля цієї влади – це реальність функціонування Російської Федерації сьогодні, що є продовженням

політики колишнього Радянського Союзу щодо декларативності прав і свобод людини і громадянина та грубого їх порушення. Позбавлена ціннісних характеристик людина і надалі сприймалася російською владою як гвинтик у великому державному механізмі, а питання цінності права та реального впливу людини на правотворчі процеси знаходяться поза увагою держави.

Перебуваючи в надзвичайно складній геополітичній ситуації, Україна має забезпечити динамічний розвиток правового статусу людини, використовуючи можливості громадянського суспільства. Саме громадянське суспільство має бути активним учасником процесу правотворчості, стримуючи державу від шляху авторитаризму або повного контролю над всіма сферами суспільного життя. «Інакше кажучи, державі потрібен потужний опонент у вигляді громадянського суспільства, у протилежному випадку буде спрацьовувати ефект права сили, коли більш сильна сторона у взаємовідносинах з більш слабкою зловживає своїми повноваженнями [9, с.363].

Таким чином, розглянувши деякі аспекти аксіологічного виміру статусу людини в Україні з позицій історично-правової ретроспективи, ми можемо зробити висновок про існуючий взаємозв'язок між домінуючим підходом до праворозуміння та соціально-правовим статусом людини, що обумовлювало формування ментальних особливостей, які були притаманні радянській людині та радянському суспільству, визначаючи подальші шляхи їх існування та розвитку.

Література

1. Бігун В.С. Людина в праві: аксіологічний підхід: автореф. дис. ... канд. Юрид. наук: спец. 12.00.12. «Філософія права». Нац. Акад. внутр. справ України МВС України. К., 2004. С.4.
2. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння. Монографія. За заг. ред. Н.М. Оніщенко. К., 2013. С.175.
3. Загальна теорія права / За ред.-М. І. Козюбри. К., 2015. С.46.
4. Окіпнюк В. Т. Права людини і діяльність радянських спецслужб в Україні:

SUMMARY

The article examines the issue of the social and axiological status of a person in Ukraine from the standpoint of historical and legal retrospect. It is emphasized that the development of Ukraine as a democratic and legal state is determined by many factors, the primary importance of which belongs to issues of an axiological and anthropological nature, which determine the effective process of realizing the rights and freedoms of a person and a citizen, ensuring the dynamics of the legal status of a person in accordance with the requirements of today. Being in an inextricable relationship with the axiological approach of legal understanding, the issues of the legal status of a person are considered from the standpoint of their influence on the formation of mental features that were inherent to the Soviet person and Soviet society as a whole. It is emphasized that the state-centric orientation of the development of law had a negative impact on the legal status of women, which was reflected in the system of current legal acts.

Keywords: human, law, axiological approach, equality of rights, social value of women.

історико-правовий аналіз. Електронний ресурс: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e3f2c4aa-65e7-444c-b828-adc645335480/content> (дата звернення: 12.04.23).

5. Там же.

6. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2007, с.12.

7. Молдавська Т. Радянська ідентичність та її вплив на формування сучасних суспільних стереотипів людей похилого віку: (за матеріалами усно історичних джерел Півдня України). Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Культурологія. 2013. Вип. 12, ч. 2. С.38-48.

8. Кистяковский Б.А. Философия и социология права. СПб. 1998. С.379.

9. Трансформація правової ідеології у контексті сучасних викликів. [монографія]. За заг. редакцією Н.М. Оніщенко. Вінниця. «Нілан-ЛТД», 2016. С.363.